

Період після Другої світової війни на Вінниччині був важким, проте регіон активно відновлювався, зокрема завдяки масштабним зусиллям у відбудові інфраструктури та економіки. Період з 1946 по 1950 роки визначальний для подальшого розвитку Вінниччини як важливого регіону України. Зміни в економіці, освіті, культурі та інфраструктурі створили сприятливі умови для подальшого зростання та модернізації регіону. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та розвиток промисловості стали основою для економічного росту. Вінниччина продовжувала виробляти важливі аграрні продукти та вироби, що сприяло підтримці економічної стійкості.

Джерела та література:

1. «Вінницька область: історія і сучасність». Колектив авторів. Вінниця: ТОВ «Тріада», 2003
2. Вінницька обласна друкарня. Історія та сучасність: до 135-річчя заснування Вінниця : Книга-Вега, 2004. 152 с.
3. Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (6-7 вересня 2018 р.). ред. Ю. А. Зінько [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського [та ін.]. Вінниця: Твори, 2018. 284 с.
4. Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження: матеріали 31 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (24-25 вересня 2020 р.). ред. Ю. А. Зінько [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського [та ін.]. Вінниця: Нілан ЛТД, 2020. 350 с
5. Мілованова Т.М. (2010). «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни». Київ: Видавництво «Дніпро»

**Ольга Коляструк,
В'ячеслав Літинський**

РЕПРЕСОВАНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ВИСЛІД ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті розкривається наслідки цілеспрямованого підкорення українського суспільства процесу радянською політичною системою за допомогою репресій та терору, що регулярно і систематично здійснювався над кількома поколіннями українців. Деформування і злам традиційної національної ідентичності українців розкрито на підставі аналізу особових документів.

Ключові слова: радянська влада, репресії, русифікація, українська мова насильство, ідентичність, Поділля, щоденники, повсякдення.

Війни завжди зумовлюють великі соціальні кризи, водночас створюють умови для нових соціальних змін, якість яких залежить від і політичної волі еліт, що покладають на себе відповідальність розв'язання кризових ситуацій, та громадянської зрілості суспільства

Тривала і важка Перша світова війна призвела до розпаду ряду великих імперій, зокрема і російської. Падіння династії Романових у лютому 1917 р. обнадіявало підневільні їй народи ліберально-демократичними перспективами у майбутньому. Різні політичні партії продумували програми революційних змін. Більшовики найбільш вдало зуміли скористатися суспільним хаосом, вибудувати свою стратегію і тактику, враховуючи обставини військового становища і загальну деморалізацію суспільства, зіграли на його сподіванні швидкого вирішення проблем, що накопичувалися роками і десятиліттями і особливо загострилися у часи війни.

Щоб взяти владу, більшовики взяли на озброєння досвід воєнної мобілізації. Війна вимагала від населення організації в єдиний табір, повного підкорення людини потребам держави і беззастережного послуху перед керівництвом, суворої дисципліни і обов'язковості безальтернативного виконання наказів згори, усвідомлення неприпустимості довільних дій і автономності людини. Реалізація тактичного гасла «перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську» диктувало необхідність опертя на мілітарні практики насильства і до цивільного населення в усіх необхідних для влади випадках і ситуаціях. Відтак родовою ознакою більшовизму став мілітаризм (у тотальному застосуванні), а створювана за його лекалами радянська держава як за задумом, так і за сутністю була воєнно-соціалістичною. Більшовики об'єднали потенціал війни з ідеєю соціального прогресу. Оголошуючи програму будівництва нового суспільства, вони оголосили країну у військовій небезпеці, яка, аби встояти, мала перетворитися на єдиний військовий табір, а її громадяни – на солдатів, їхнє життя – на постійну боротьбу, битву з ворогом, фронт протистояння загрозі. У зв'язку із цим була створена Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК) з надзвичайними повноваженнями. На чекістів покладалися функції надзвичайного позасудового органу. Так застосування насильства проти мирного населення легітимувалося і унормовувалося принципом «революційної необхідності», застосованого в екстремальних умовах, але який і надалі був наскрізним у політичних практиках більшовиків.

Правову основу діяльності каральних надзвичайних органів СРСР становили радянський Кримінальний кодекс, оперативні накази, інструкції, директиви ВЧК-ОГПУ-НКВД, наркомату юстиції, постанови політбюро ЦК ВКП(б). Вже 19 грудня 1917 р. в інструкції наркомату юстиції «Про революційний трибунал» виділялися види контрреволюційних злочинів, а саме: контрреволюційні повстання, непокоря робітничо-селянському уряду, заклик до протидії або непокорі Радам [1, с. 48]. Надалі поняття складу контрреволюційного злочину істотно розширювалось, у наступних нормативних актах йому надавалося більш широке тлумачення. Так, постановою ВЦВК РРФСР від 6 жовтня 1918 р. «Про підсудність революційним трибуналам» на надзвичайні комісії покладалося завдання боротьби із саботажем, шпигунством, агітацією і пропагандою, а також низкою найбільш небезпечних загально-кримінальних злочинів [1, с. 49].

Декрет ВЦВК від 20 червня 1919 р. «Про вилучення із загальної Постанови підсудності в місцевостях, які оголошені на воєнному стані» додатково уточнив юрисдикцію ЧК: змови, зради, шпигунство, створення контрреволюційних організацій, приховування зрадників, диверсії, бандитизм, розбій, крадіжки соціалістичного майна тощо. Наведений перелік злочинів був доповнений уточнений у декреті РНК РРФСР від 21 жовтня 1919 р., а потім у постанові Ради робітничо-селянської оборони РРФСР «Про відповідальність за навмисні ушкодження залізничних споруд» та у Положенні про революційні військові трибунали від 20 листопада 1919 р.

Будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва країни. Створені як надзвичайні органи боротьби з ворогами радянської влади, ЧК акумулювали в собі найрізноманітніші функції: розвідки, контррозвідки, охорони державного кордону, боротьби з повстанством і бандитизмом, політичним підпіллям всередині країни і підривними організаціями за кордоном, економічними і низкою загальнокримінальних злочинів [2, с.241]. Водночас основним призначенням ЧК було виявлення неугодних і незгодних, показова розправа здійснювалася з метою упокорення і приборкання суспільства. Всі заходи були спрямовані на те, щоб людина весь час почувалася непевною, перебувала у страху, відчувала свою залежність від держави, яка декларувала свою опіку над людьми.

Невипадковість демонстративних розправ на початковому етапі була тактично обумовлена – всі заходи з упокорення мали діяти не лише на безпосередній об'єкт покарання, а й на інших, потенційних неслухняних, аби вони не наважились перечити державній волі. З цього приводу чітко висловився дослідник історії ранньорадянського періоду С. Кульчицький: «Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні серед громадян самої думки про опозицію владі. Тому терор проти тих, хто не бажав підкреслювати свою лояльність до політичного режиму, мав бути показово відкритим і широко популяризованим» [3, с.123].

Поборення Українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. було досягнуте віроломством і насильством як проти ідейних ворогів і опонентів, так і проти пересічних громадян, передусім проти селянства, яке не лише становило більшість населення в Україні, а й було опозиційно налаштоване до нової влади. Українське Поділля в роки революції стало ареною жорстких зіткнень збройних формувань різних державних утворень. Ідея незалежної української державності, уособлена Українською народною республікою, була гаряче підтримана і обстоювана в регіоні. Тому і після його захоплення Червоною армією у 1920 р. радянська влада розглядала місцеве населення суто вороже. Оскільки західні межі Подільської губернії перетворилися на державний кордон з Польщею та Румунією, це посилило увагу до краю «з міркувань безпеки» [4, с.10] і вимагало системної протидії.

З іншого боку, більшовики піддали репресіям освічену частину населення, власне свідому інтелігенцію. В силовому полі репресій

виявилися всі без виключення національні інституції, політичні сили та їх лідери.

Упродовж 1920-х рр., до «великого перелому», більшовицько-радянська система довела свою результативність у забезпеченні режиму. Наступного десятиліття режим Сталін з його геноцидною програмою стосовно українців (ліквідація національних культурно-освітніх і релігійних інституцій, Голодомор, Великий терор) вдосконалив і забезпечив подальше існування системи, здійснивши не лише фізичне винищення «ворогів», а й радикальні морально-психологічні трансформації у свідомості народу, в його самоідентифікації.

Наслідки Другої світової війни як нацистської окупації, так і поновлення радянського режиму після вигнання нацистів катастрофічно позначились на політичному і ментальному здоров'ї нації.

Для того, щоб простежити прояви репресованої ідентичності подолян у середині ХХ ст., використаємо мало відому публікацію щоденників Василя Горбачука, доцента кафедри української мови Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського (нині – ВДПУ ім. М.Коцюбинського) [5]. Наскрізною темою оригінальних особистих записів В.Т.Горбачука, зроблених у 1960-ті рр. під час подорожей, відряджень, спілкування з колегами і студентами, зустрічей з пересічними людьми різних соціальних категорій, були соціальні проблеми українського суспільства посталінського часу, зокрема і проблема національного гніту.

Колишній студент В. Горбачука, який редагував надані автором рукописи, у вступному слові пише на тлі своєї розтревоженої пам'яті: «Лише тепер, з відстані чималого часу, дуже виразно бачиш ту штучно закроєну політичну систему, яка калічила людей, усіх по-різному, але без винятку, відчуваєш той запертий дух казарми, що називалася Радянським Союзом. ... Щоденник містить цілу галерею людських персонажів, літопис і опис подій, обставин, фактів, картин – і все це з погляду одвічної народної правди і сумління» [6, с. 4].

Коли читаєш цю відверту книжку спостережень і рефлексій, розумієш, що автор записував тільки те, що йому боліло – все несправедливе, підле, брехливе, гнітюче. І це не є вадою щоденника. В. Горбачук робив ці нотатки не для друку, як свого часу академік С. Єфремов. Це був його протест, оскільки голосно про це не скажеш, отже, виливалося на папері [6, с. 4]. Це свідчення людини чесної, совісної, демократичної, доброї. Це слово українця, який залежно від свого фаху і покликання, переживав за стан української освіти і культури, долю рідної мови.

Водночас за текстом цієї невеликої книжечки можна простежити, що закріпилося в свідомості подолян (і не тільки) на сьомому десятку радянської влади, які реакції і патерни поведінки закріпились у повсякденних практиках людей, яке мислення опанувало їх розум, що визначало їх ціннісні орієнтири в широкому значенні цього слова.

Кілька слів *про структуру щоденника та основні теми рефлексій автора*. По-перше, щоденник вповні відповідає законам жанру – по днях, в хронологічній послідовності, не щодень, а в разі необхідності зафіксувати щось важливе, неочікуване, цікаве,

неординарне або типове. По-друге, його мова, манера викладу, вибір тем, концентрація інформації вказують громадянську фахову зрілість автор. Цей діаріуш практично не містить приватної інформації, не є віддзеркаленням суто індивідуального, окремих емоцій чи почуттів, радше, навпаки – у ньому зафіксоване не приватне, а суспільне. Персона автора текстів – наче зовні відсторонений, але зацікавлений і рефлексуючий свідок. По-третє, окрім звичного датування, щоденник має своєрідний авторський рубрикатор, який вказує предметне поле зацікавленості і уваги автора. Ці авторські ліхтарики умовно можна згрупувати у кілька позицій, а саме:

а) *нарративні нотатки*: «спостереження», «парадоксальний хід подій», «дорожні нотатки», «з вражень», «про що говорять», «мати розповідає», «нові прислів'я нашого часу», «нові часи – нові вчинки»;

б) *візуальні і вербальні замальовки*: «анекдот», «образок / образки», «персонажі», «сценка»;

в) *суспільно-історичні роздуми*: «національна гідність», «демократія», «мова / мовні справи», «єврейське питання», «перспективи», «розвиток культури», «дійсність і пропаганда», «з минулого»;

г) *аксіологічно-моральні зауваги*: «ціна людини», «добро і зло», «мораль», «свобода слова, сумління», «чесність», «виховання», «почуття власної неповноцінності», «дещо про вчителя» тощо.

На наш погляд, за цим маркерним позначенням вповні розпізнаються мотиви і цілі написання нотаток, їх призначення, а також загальна культура самоорганізації автора. Вочевидь, автор робив їх, щоб, за потреби, повернутися до нотаток пам'яті для їх використання при написанні статті чи підготовки навчальної чи публічної лекції, бесіди, зустрічі.

Крім того, в щоденнику містяться більш розлогі записи під тематичними заголовками, що засвідчують фахову зосередженість автора на значущих подіях: «Розмова про Довженка, зокрема його Щоденники» (21.11.1962); «Програма урочистого вечора, присвяченого річниці Жовтня (Вінниця)» (5.11.1963); «Роковини Шевченка» (17.03.1964); «Конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М. Коцюбинського» (14.09.1964), або фіксують розгорнуті розмисли в часі і просторі: «Нотатки з подорожі по Молдові і півдню України» (3.09.1963); «Спогади про колгосп «40-річчя Жовтня» (М'якохід Бершадського р-ну)» (7.10.1963); «Подорож пароплавом (теплоходом «Петро Великий»)» (8.08.1965); «Радіопередача з Варшави» (13.04.1966) тощо.

Така манера вести записи, коли у тексті поєднуються короткі нотатки, тези, замальовки, внутрішні питання, уявні діалоги (зокрема й з минулим чи з опонентом), не тільки забезпечує яскравість і жвавість записаного, а й підтверджує професійну сформованість автора (якому було ледь за тридцять). Вона уможлиблює не стільки подієву ретроспекцію, скільки дозволяє зануритися в соціально-культурну атмосферу часу на рівні людини, соціальної групи, спільноти в цілому. Є ще одна прикметна ознака цих записів – їх сфокусованість на українській культурі (передусім, на мові, освіті, статусі українців, історії,

спадщині, пам'яті) і болісна реакція на приниження, нищення, нівелювання українського. Виклад спостереженого при цьому – неквапливий, стриманий, коректний (часто дівці залишаються анонімними або позначені лише ініціалами), без патетики і риторики, моралізування і дидактики, лементу та істерик. Основна перевага – фіксованість життєвих ситуацій в контексті історичних реалій, свідомий відбір типового, що насправді розкриває дух і суть радянських сталінських, відлигових, брежнєвських часів поза їх офіційно-представницькими гаслами і звичними стереотипами. Авторська оптика (при згаданому дистанціюванні дослідника) документально-кінематографічна – зсередини, знизу, з глибини – від пересічної людини та її буденності. Мозаїка поданого, між тим, не випадкова.

Про *читацькі враження і рефлексії* та правомочність *висновкування*. Щоденники В.Горбачука, локальні (за автоназвою і змістовим наповненням) і лаконічні (за хронологією і фактографією) насправді можуть слугувати вкрай важливим джерелом для відстеження соціальних змін в українському суспільстві впродовж ХХ ст., що сталися в умовах радянської політичної системи. Вони надаються до її наскрізного бачення очима пересічних подолян і осмислення і переживання вітчизняної історії з їх позиції, через їх життєві ситуації і повороти долі.

Перший запис від 19 вересня 1961 р. – «Дещо про вчителя» – навіяний авторськими враженнями від комунікації з учителями на курсах підвищення кваліфікації і є гранично відвертим та критичним стосовно стану учительства в Україні. «Мені потрібно було зібрати матеріал до статті про відтопонімічні утворення в місцевих говірках, – пише автор. – ...Виконати це завдання навіть для учня початкової школи не являло б труднощів. Але серед вчителів трапилися такі, які не справились з завданням: довго не писали (*боялись*, чи правильно напишуть, інші думали-гадали, чи не *криється тут якась пастка*; треті на своєму віку працювали в кількох селах, отже, *не знали*, котре з них подати і т.п.). Виявилось, що правильних відповідей було мало. (Виділення – *наше*). І ось зараз, перебуваючи на квартирі однієї сільської вчительки, я не дивуюсь своїм слухачам. Зранку до вечора вона все прається: свині, кора, прибирання, копання картоплі, кухня і т.п.». [5, с.6-7].

На цій же сторінці під означенням «Кінець 1961 р.» занотовано «Анекдот»: «Вчителька провела розмову з дітьми про комунізм (2-й клас). Наступного разу запитує, хто скаже, що таке комунізм. ... Одна учениця: – Комунізм – це тоді, коли в колгоспників заберуть корів, а молока будуть давати, як схочуть» [5, с.7].

Ці записи як камертон до авторських роздумів і запросини до колегіальної розмови як конкретно по цьому сюжету: про становище вчителя, про його обов'язки, про систему освіти на ідеологічних засадах, про формулу комунізму..., – так і по всьому щоденнику в цілому. Автор веде мову з собою з позицій освітянина, громадянина, українського інтелігента, а ми в цю розмову не тільки допущені, ми в ній маємо бути задіяні і зацікавлені.

Без перебільшення, кожна друга сторінка книжки стосується проблеми приниження української мови та її маргіналізації в умовах

цілеспрямованої репресії, скритої русифікації. Про працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» – у автора по тексту за кілька десятків сторінок, а контекст репресій українського – переконливий і промовистий щільник.

Підкреслимо, що в авторській рубрикації немає гасел «голодомор», «репресії», «терор», але відомості про ці каральні практики в записах часті і конкретні, до прикладу: попутник у поїзді на Козятин «почав так собі, знічев'я, ділитися спогадами. Ось, мовляв, про репресії 1937 року заговорили, а про голод 1933 року ніхто і не згадує. Їх сім'я тоді випадково не померла: батька включили в бригаду, що вивозила трупи, за це він одержував мізерний пайок. Роботи було багато, щодня по кілька трупів ховали. По всіх селах люди мерли. ... Після війни робилося щось страшне, його брат від горя схибнув. У одній родички, чоловік якої загинув на фронті, залишилося четверо дітей, та в неї забрали за несплату податків корову. Яка несправедливість з боку отих здирщиків!» [5, с.7-8]. А дорогою з Козятина автор почув ще кілька замальовок від викладачки: «Ленін був хороший, він би не допустив», інший пасажира розповідав про сусіда: «в минулому калічив і вбивав людей, а тепер має добрячу пенсію і, випивши, хвалиться» [5, с.8-9]. Коли прощалися, хтось зазначив, що *такі розмови ведуться щовечора в кожній сім'ї*.

Отже, пам'ять людська була живою, але притлумлена страхом розправи, заборонами на критику, на самостійні судження. Автор повсякчас зауважує, що люди бояться, не сміють висловуватися, критикувати, нагадувати про злодіяння, бо система покарає за це, позбавить всього. Як це сталося з одним з передових робітників (запис від 15 червня 1965 р.), коли він на зборах трудового колективу домігся дотримання процедури виборів, а саме домігся висунування кандидатури від громадськості поруч з офіційно визначеними. Але ця вимога демократії в перспективі коштувала йому драматичної Одиссеї – квартири не дали, хоча був багатодітним батьком і стояв на початку черги на отримання помешкання, потім зменшили зарплату, потім вигнали з підприємства, а закінчилося все примусовим лікуванням у Харківській психлікарні; коли його дружину хотіли підтримати коштами троє робітників-колег, то їм заборонили і покарали за потурання «випадковим елементам» серед робітничого класу [5, с.142-143].

Головний лейтмотив з численних різноманітних прикладів – система за багато років призвела до кардинальних трансформацій людини, її громадянської деградації. «Крадіжка набрала нового відтінку, морального. Зараз кожен колгоспник вважає, що бере своє, він заробив, отже має право взяти. Проте взяти треба так, щоб не помітили. «Не вкрадеш – не проживеш». В очах суспільства крадіжка стала не злочином, а просто спритним трюком повернення собі заробленого». Або з нових прислів'їв: «Хто зумів, той два з'їв» чи «рекомендація» (рос.): «Обмани ближнього свого, смотри на дальнього, ибо он приблизится и обманет тебя» [5, с.49, 12]. Корупція і хабарництво розквітли на всіх рівнях, бо являють собою механізм «соціального ліфту», є запорукою успішної кар'єри, гарантією обійти закон. Чесність стає аномальною характеристикою, новопризначених

управлінців старші напоумляють, як обманювати і людей, і державу, і при цьому розбагатіти і набути авторитету, тобто влади і сили.

«Страшний моральний розклад! Ніхто раніше не насмілювався безпринципність, жорстокість, обман робити підвалинами політики, основами державного життя» [5, с.32].

Іншою стороною розкладу суспільної моралі є збайдужіння, пасивність («ніхто не протестує, не виходить на демонстрації, не влаштовує забастовок, а між тим, навіть повірити важко, як живуть») апатія та інертність: «Байдужість поєднується подекуди з надією на краще майбутнє. Пропаганда комунізму щось та залишає в свідомості людей. Одні, що все знають, мовчать, інші в тій чи іншій мірі *santa simplicitas*». [5, с.42, 32].

Про себе автор пише: «Сьогодні знову розповідь про сталінщину вивела мене з рівноваги. Якийсь неспокій і біль у душі», – і, по суті, формулює запит на покарання зла: «Уява малює картини – як добре, якби стався переворот і прийшов апостол правди і використав ту ж саму систему проти людиноподібних тварин. Спочатку підібрати найбільш потворних, на сумлінні яких сотні замучених, а закінчити шпаною, що займалась доносами. Всіх справедливо, на основі документальних даних (їхніх же доносів, актів про розстріл і т.д.). Що ж воно таке? Як могли вирватись на поверхню покидьки людства, кровожери? Як могло пробудитись найлютіше, найпотворніше начало людської природи і вибитись наверх у ангельському вигляді, з заповідями Христа? [...]. Поки нормальні люди втратили віру в свою правоту, в успіх, справедливості, нікчемними людьми створюється неможлива обстановка. І не диво: стався природний відбір – все світле, розумне, чесне було винищено» [5, с. 35-36, 41].

Лєвова частка записів розкриває занепокоєння автором триваюче знищення української людини, спотворення її самоідентифікації. Він показує, що радянська система насаджувала українцям почуття меншовартості не гірше за царську владу, закріпивши в них комплекс неповноцінності. Це проявляється повсюдно: у поведінці викладачів вищої школи («лекції читає, втупившись у конспект, навіть на дошці не може записати, щохвилинно не заглядаючи у конспект. Цитує Маркса, Леніна, Сталіна, матеріали XXII з'їзду партії») [5, с. 12]; у поведінці бідної заплаканої селянки, що прийшла до голови колгоспу, кланяється і просить ... виписати капусти, інша вимолює деревини на перекриття хати [5, с.73], натомість голова колгоспу принижується перед районним начальством. Директори в школах ведуть себе як тирані: «Позвикали оці маленькі князьки працювати на зразок великого, щоб їх боялись – це основний принцип. Звикли виконувати вказівки, не задумуючись» [5, с.41]. «Ми зараз є свідками печальної картини – приниження гідності українського народу, його духовних надбань, – пише автор. – Зараз кожному учневі намагаються прищепити переконання, що українська мова, література, культура – пасинок російської» [5, с.36].

Цього система домагалась тривалий час різними способами. На багатьох прикладах автор доводить, що бути українцем – небезпечно, неможливо, не вигідно, нерозумно, безперспективно, немодно і

принизливо. Престижним є російське: мова, література, культура, освіта. Українські школи одиничні не тільки в індустріальних містах, а й в районних центрах і містечках, українську мову доручають викладати вчителям без освіти і без мовної практики, корінних українців не допускають до рідної справи. Русифікація торжествує. Так, автор навіть приклад з особистого досвіду, що на його питання: «яка граматична термінологія – українська чи російська – більш вдала, більш прозора з етимологічного боку здатна розкрити зміст поняття? – Російська! – хором відповіли слухачі» [5, с.107].

Українську мову принижують і гетоїзують, примітивізують і жаргонізують, засмічують і вульгаризують, зводять нанівець її використання не лише в науці, а й в побуті, в повсякденному вжитку. Він наводить кілька яскравих прикладів, коли користування рідною мовою прирікає людину в Україні на безпомічність і безпорадність у громадських місцях («в лікарні лікарка розмовляла з пацієнтом російською, він не розуміє, каже про те, що не розуміє, а лікарка ні слова, ні пів слова по-українськи. *Українська мова стає нещастям, робить його на своїй батьківщині без мови*» [5, с.119], такі ж «сценки» з життя зафіксовані ним у магазині, на вулиці, на вокзалі, у транспорті, на пошті тощо. Всі українські письменники – учні російських (навіть Шевченко), всі історичні події, перемоги – при підтримці старшого брата. [5, с.18-19].

Панування страху і недовіри руйнує цілісність народу: «Зараз усіх посіло недовір'я. Доктор наук, зробивши виписки зі щоденника Єфремова, вгорі в куточку поставив шифр: «Роблю це на випадок, якщо хтось буде перегортати папери, то щоб не було зайвих неприємностей». Це вчений, член партії. *Оце дресура*, коли людина боїться навіть подумати про щось крамольне. Де ми живемо? Що можна зробити з людей?»

Сам В.Горбачук читав лекцію перед учителями про передові методики навчання, у відповідь «слухачі недовірливо похитували головами. Чи не сіє хтось недовір'я свідомо, зверху, щоб у людей не було ніяких ідеалів, щоб перетворити їх у стадо підозріливих, озлоблених тварин. *Так легше керувати*, викорінювати хороше, *знищити моральні цінності* (чесність, правдивість, відкрите і пряме спілкування з оточуючими, традиція, повага до людської особистості, її поглядів, переконань і т.д.), які виробило людство протягом віків. Чи не помічаємо ми незрозумілої на перший погляд озлобленості?» [5, с.25-26, 27].

Цікаві спостереження залишив автор про монументальну пропаганду: «Біжу в Гайсині по вул. 1-го Травня – аж глядь – справа стоїть пам'ятник Леніну. Ленін розхристаний, біжить, обличчя зле, праву руку витягнув вперед, уся його постать говорить: «Вкуси! Бери його! Бий!». Наче собаками цькує, щиро, завзято. Ніколи не бачив так яскраво вираженої цієї ідеї ні в одному пам'ятнику. Оця *ідея нацькування* *лежить в основі нашого життя*, є його суттю, рушійною силою. Завжди когось б'ють, з кимось розправляються, когось лають. Сама епоха висунула Сталіна. Все розлетиться, все розвалиться, якщо не буде скріплюватися безоглядним терором. Хто терпів би таку руйну і

безгосподарність, методичне винищення інтелігенції? Зокрема в Україні [5, с.73].

Ось одна ілюстрація жаху. Одна «партейна» прочитала вже після ХХ з'їзду лист, в якому вперше викривався Сталін. Почала розповідати в деканаті. Секретарка, її подруга, стала робити гримаси і викликала в коридор: – Що ти говориш! Яка ти необережна! – Та про це ж написано у спеціальному листі для членів партії. –Ти мені не кажи. Мене вже раз викликали. Нас було троє. Одна розповіла анекдот про Сталіна, а я сміялась. Хтось доніс (очевидно, третя). Ту, що розповідала, забрали, вона й пропала. А я тільки сміялась і за це мені влетіло [5, с.28-29].

Люди боялися вільно висловлюватися, оскільки необачно зронене слово може бути фатальним. Навіть польові записи фольклору це ілюструють: «... як тільки запитують про прізвище або звідки родом, де живеш, то інформатор починає або ухилитися від дальших пояснень, або під пристойним приводом втікає. Крім того, не подасть правильно ні імені, ні прізвища. ... Після сталінської виучки кожен боїться говорити, щоб «не попасти». Серед інтелігенції стали неможливими зустрічі за інтересами: «Раніше збиралися, щоб познайомитися з цікавою людиною, поговорити. Випиваємо по чашці чаю! А тепер *відучили* від цього. Або *замкненість*, або *пятика до втрати свідомості*» [5, с.94, 77].

Донос стали іменувати *сигналом*, заохочують зокрема і освітян («вчителька, секретар парторганізації доносами займається серйозно, віддано. Характер у неї пса, на кого нацьковують, на того і кидається»), і студентів («ректор знає про зміст лекції доцента до того, як той покине аудиторію»), і викладачів («проф. Б. півівку на закордонний круїз погодили в обмін на інформування про поведінку делегації за кордоном») [5, с.26, 112, 132].

Для самої партії більшовиків доносительство було обов'язком: «Кожен, хто був членом партії, агітатором, хотів стати людиною надійною, повинен був учинити злочин (донос, вбивство і т.п.). Один злочин тягне за собою інший. ... *Шлях, що почався злочинами, неминуче буде продовжуватися злочинами*. Така логіка. Насильство буде й буде «потрібним» [5, с.57, 41]. Звідси і викувалася ота «морально-політична єдність», «безмежна відданість», «непохитна віра», відтак «сталінський дух» не подоланий.

Ще однією болісною ознакою упокореного суспільства є його ханжество і прислужництво, навіть з'явився спеціальний термін «хайживізм» (від «Хай живе!»). Угодовство і лицемірство стали неприкритими, зокрема і в сфері літератури: «Хайживістьський метод – найбільш прогресивний. Зразок критики від Леоніда Новиченка [тодішнього секретаря Спілки письменників УРСР] у «Літературній Україні» (8 квітня 1963 р.). Хто-хто, а новиченки добре знають, що роблять, яку собі славу заробляють. *Хіба повія не знає*, що думає про неї той, хто з нею спить? Вона плювала на думки, з думками не проживеш [5, с.49]. Насаджувана згори ерзац-культура (шароварщина) розцвітала в театрі, кіно, художній самодіяльності: «Згадується, колись бачив фільм за сценарієм Нагнибіди (чи не «Радянська Україна»), запам'яталась сценка: дівчата в українських народних строях танцюють

український народний танець у красивому парку. Фільм кольоровий. ... фільм в архінагнібідівському стилі справив якесь гнітюче враження. Народна пісня, народний одяг, танець – все настільки *спрофановане, принижене*, що дівчата стали неприємними. ... Тоді цей фільм викликав у мене таку асоціацію: хлібозаготівлі, безхліб'я, суд за п'ять хвилин запізнення – і ось тут народний танець, наче диявольське знущання над горем, слізьми і ... народною культурою, творчістю». [5, с.46].

Пробиватися правдивій історії до людей було важко. Стереотипи панували не лише в головах старшого покоління. В.Горбачук занотував, які враження справила на студентів повість О.Солженіцина «Один день Івана Денисовича», запропонована їм для читання: «1) Не може бути, щоб у нашій країні таке робилося. Як же це так. Це неймовірно. Автор, звичайно, перебільшив. 2) Нащо було видавати цю повість. Вона вносить в душі тільки якесь розчарування і роздратування. 3) Сталін був все-таки великою людиною. Подивіться, як він зумів взяти ти владу в свої руки, всім керував він, під його проводом наш народ переміг гітлерівців» [5, с.53].

Ми переконані, що багата інформативність, глибокі думки, точні оцінки, образне бачення світу, щирі емоції, сюжетна оповідь щоденників В.Горбачука прислужиться сучасним українцям краще зрозуміти свою історію і швидше вийти з-під тіні минулого.

Джерела та література:

1. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні у 20-ті роки. Тернопіль : Збруч, 2000. 482 с.
2. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 952 с.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
4. Васильєв В. Настрої та поведінка населення Поділля доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1940. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С.9-23.
5. Горбачук В. Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника (1961-1966 роки). Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2014. 187 с.
6. Подолінний А. Уроки Василя Горбачука. *Горбачук В. Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника (1961-1966 роки)*. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2014. С.3-5.